

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ

У статті коротко викладено основні історіографічні напрацювання проблеми радянських військовополонених та запропоновано перелік дослідницьких питань до теми, сформульованих із позиції історії повсякдення.

Ключові слова: Друга світова війна, радянські військовополонені, історія повсякдення.

Особливість війни між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом полягала в тому, що більшість її жертв загинули не на полі бою і не зі зброєю в руках. Переважно до числа втрат цього збройного конфлікту потрапили цивільні: жінки, діти, люди похилого віку та військовополонені. За час Другої світової війни у полоні опинилися мільйони військовослужбовців з різних країн світу, найбільша кількість яких зафіксована на радянсько-німецькому фронті. Понад 5 млн червоноармійців перебувало у німецькому полоні¹ і 57% з них померло від голоду, хвороб та виснаження у тимчасових таборах². Трагічною після закінчення війни виявилася доля тих бранців, котрі вижили. У Радянському Союзі здачу в полон противникові розглядали як дезертирство й зраду, тому звільнені з німецького полону червоноармійці зазнавали нових переслідувань від радянської влади. Із понад 1 836 тис. полонених, які вижили й повернулися на батьківщину, 233 тис. були засуджені й відбували покарання в таборах ГУЛАГу³, понад 600 тис. примусово працювали у так званих трудових батальйонах⁴. Лише після смерті Й. Сталіна, у 1956 р. ув'язнених за здачу в полон червоноармійців реабілітували, засудили практику політичної недовіри, застосування репресивних заходів, а також позбавлення пільг і допомоги колишнім військовополоненим та їх родинам. Незважаючи на величезні втрати серед полонених Радянського Союзу та їх складну повоєнну долю, на сьогодні маємо незначну кількість історичних праць з цієї теми, особливо у порівнянні з напрацюваннями таких студій Другої світової війни як військове мистецтво, Голокост, примусова праця в Третньому райху, рух Опору. Довгий час ідеологічні застереження перешкоджали дослідженню цієї проблематики. Але й після розпаду СРСР та об'єднання Німеччини велика кількість архівних документів продовжує перебувати під грифом «таємно»,

залишаючись недоступною для істориків. Особливо такий стан речей характерний для матеріалів, які зберігаються в архівах пострадянських країн.

В історіографії Другої світової війни тема радянських військовополонених продовжує досліджуватися у вигляді мета-оповіді. Увага істориків зосереджена на загальних питаннях політики нацистського режиму стосовно полонених з Червоної армії, їх умовах утримання та працевикористання на території Третього райху, функціонування табірної системи⁵. У німецькій історіографії, яка налічує зараз найбільшу кількість ґрунтовних досліджень означеної тематики⁶, основна увага прикута до двох проблем: а) з'ясування ступеня відповідальності Вермахту в загибелі мільйонів полонених червоноармійців; б) функціонування таборів «для росіян» безпосередньо на території Райху. Цілий комплекс питань пов'язаних з перебуванням радянських військовополонених на окупованих землях СРСР у підпорядкуванні структур Верховного головнокомандування сухопутних військ Німеччини (статистика втрат, історія армійських, стаціонарних, пересильних таборів, контакти з місцевим населенням, служба в допоміжних підрозділах Вермахту і поліції тощо) належить до маловивчених⁷. Винятком є невелика за обсягом дипломна робота Християна Мьолера про стаціонарний табір військовополонених 305 у Кіровограді⁸.

В останнє десятиліття з'явилися дослідження політики радянського керівництва стосовно військовополонених червоноармійців та їх повоєнної долі⁹. Пострадянські російськомовні дослідження продовжують мати загальний характер, описують ситуації, які склалися в таборах на території Райху, і не зосереджують увагу на питаннях функціонування системи німецького військового полону на окупованих територіях, її кадрового та матеріально-технічного забезпечення¹⁰.

Український аспект у цій проблематиці майже не виділявся і відповідно не вивчався ні радянськими, ні західними істориками. Праці українських вчених на цю тему ґрунтуються на досить обмеженому джерельному матеріалі й мають переважно оглядовий характер¹¹. У вітчизняних публікаціях про радянських військовополонених основна увага дослідників зосереджувалася переважно на описі тяжкого становища полонених червоноармійців та злочинному ставленні до них з боку військовослужбовців Вермахту та нацистської влади загалом.

На відміну від академічних досліджень, видання спогадів радянських солдатів та офіцерів, які продовжували боротися у німецьких таборах, у радянській історіографії набуло значного поширення. У СРСР, з «лібералізацією» політичного курсу в середині 50-х років, і знаттям табу на дослідження багатьох проблемних тем Другої світової війни, став культивуватися образ полоненого, радше героя, ніж жертви. Постанова

ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно військовополонених і членів їх сімей» (29 червня 1956 р.) дала «дозвіл» на появу в літературі персонажів, яких до того ігнорувала офіційна історична наука та радянське суспільство. Саме як «невідомих героїв», які пройшли через пекельні випробування й залишалися «руськими, советскими людьми», зображав письменник і публіцист Сергій Смирнов військовополонених у своїх радіо- і телепередачах, статтях і оповіданнях¹². Колишній військовополонений, справжній радянський офіцер, який і в полоні залишився активним борцем з фашизмом — був головним героєм мемуарів і літературизованих спогадів колишніх в'язнів різних нацистських таборів, які почали виходити в СРСР у 1960-х роках¹³. Інтернаціонального характеру антифашистській боротьбі полонених червоноармійців надали радянські історики вже в дослідженнях 1970–80-х років¹⁴.

Починаючи з 1990-х років на пострадянському просторі активно стали друкуватися рукописи колишніх бранців, написані для рідних, і які десятки років пролежали «в шухлядах», чекаючи «кращих» часів¹⁵. Частина документів особового походження меншого обсягу з'явилася завдяки ініціативі різних громадських організацій, як КОНТАКТЕ-КОНТАКТИ, Саксонські меморіали в пам'ять жертв політичного терору, та окремих дослідників¹⁶. У видавництві Російської політичної енциклопедії друкуються спогади військовополонених в окремій серії «Людина на узбіччі війни»¹⁷. Також спогади колишніх полонених червоноармійців можна знайти на спеціалізованих Інтернет-сайтах, присвячених Другій світовій війні та різноманітних форумах¹⁸. Характерно, що в працях істориків такий багатий наративний матеріал задіяний мало. Як самостійний об'єкт дослідження мемуарна література полонених червоноармійців досі не затребувана. Переважно спогади використовувалися для ілюстрації оповіді історика про становище бранців у німецькому полоні, опису різноманітних обставин перебування у неволі, реконструкції функціонування певного табору. Не існує академічних досліджень про індивідуальний життєвий шлях полонених, котрі вижили й повернулися до СРСР, про їх особисте бачення пережитого.

Як один з підходів до вивчення історії радянських військовополонених, в якому можна було б активно задіяти їх епістолярну та мемуарну спадщину, пропонується використати напрацювання історії повсякдення (нім. Alltagsgeschichte)¹⁹. Історія повсякдення — є однією з форм мікроісторії, яка була особливо поширена серед німецьких істориків 1980-х роках. Її засновниками вважаються Альфред Людке та Ганс Медік. Основна увага дослідників цього напрямку зосереджена на історії повсякденного життя *багатьох*, так званих, *безіменних* людей. Вона спрямована проти аксіоми

«великих людей», як головних діючих осіб історії й об'єктів її вивчення, також вона критична стосовно тези про анонімні структури, які нібито визначають хід історії²⁰. У цьому сенсі історію повсякденності можна розглядати як частину більш широкої марксистської історичної школи «історії знизу».

Зміщення дослідницького фокусу від організаційних структур військового полону до особи самого бранця дозволить зосередити увагу вченого не тільки на причинах масової загибелі, а й на способах виживання полонених. Така постановка проблеми допоможе побачити не одноманітну групу радянських військовополонених, а безліч варіантів життєвих історій, національних, світоглядних психологічних характерів, що зрештою може привести до розуміння мотивації тих чи інших дій, оцінки їх наслідків. Об'єктом вивчення може бути сприйняття й переживання полоненого, його роздуми й форми самовираження, цілеспрямовані й безцільні дії, здійснені як у буденних так і в неординарних ситуаціях тощо.

Історія повсякденності велику увагу зосереджує на вивченні *досвіду* (у даному випадку переживання війни), щоденних *практик* (наприклад, виживання/перебування в полоні). Практика означає таку поведінку, через яку люди освоюються з умовами свого життя (виживання). Мова йде не про освоєння в межах «фундаментальних структур» як то інституції, держава, соціальний прошарок, а про більш крихітні «мережі» практик, які одночасно мають більш «жорсткі» орієнтири — різниця між статтями, поколіннями, сексуальність тощо²¹. У працях про військовополонених може бути цікавим дослідити як переживали полон молоді й «сивочолі» солдати, представники різних національних культур і традицій, чоловіки й жінки-червоноармійці.

Поняття практики у А. Людке тісно пов'язане з концепцією *освоєння*. «Освоїти» — означає засвоїти, опанувати, зробити щось своїм у матеріальному розумінні. Тут основна увага приділяється чуттєво-практичній стороні поведінки людини із самою собою та іншими²². «Освоювати життя» у випадку історії військовополонених може означати, наприклад, постійно виконувати один і той самий розпорядок дня в таборі або спускатися в шахту й довбати вугілля, ходити в заводський цех, займатися пошуками додаткової їжі, постійно мати справу зі своїм тілом, так само й з тілами свої побратимів (боротьба із завошивленістю, страждання від ран чи захворювань, проблеми особистої гігієни в табірних умовах), з матеріальними властивостями предметів і речей (взуття-колодки, освоєння нових для себе знарядь праці). До цього стосується також «творче» або рутинне поведіння з нормативними приписами (режим у таборі), виробничими завданнями й начальниками, а також з особистими, сімейними або суспільними очікуваннями відносно маскулітності й фемінності, поведінки людини з війною й миром, з організованим або «хаотичним» просторами²³.

Освоєння означає примирення з «наперед заданим», яке в той же час при цьому змінюється і стає «особистим».

Під час практичного освоєння залежні особи перетворюються на діючих осіб — в *акторів*, які демонструють багатогранний, рідко однозначний профіль поведінки та емоцій. Ці *актори* часто діють згідно розпоряджень, загальноприйнятих правил і течій, вони чинять «як усі». Але вони можуть і відходити в бік, проявляти самовілля, суперечити та опиратися правилам поведінки в суспільному чи особистому житті²⁴. Однією з тем досліджень повсякденних практик людини під час війни, стала суперечність між матеріальними світом, його «жорстокими» ментальними і психологічними відображеннями та моральними установками суспільства. У випадку військовополонених це може бути проблема співвідношення труднощів повсякденної боротьби за виживання та дотримання норм солідарності й людяності. Наприклад, праці про участь пересічних громадян у масовому знищенні євреїв показали, що в історичних акторів необхідність виживання майже завжди перекивала моральні принципи у людських взаємостосунках через «поважні причини»²⁵.

В історії повсякдення важливу роль відіграють індивідуальні біографічні дослідження, котрі ставлять у центр уваги описані протиріччя, особливо — дослідження біографій нібито «безіменних» пересічних людей. Так само дуже важливі дослідження колективних біографій та портретів, які можуть показати як середні величини, так і діапазон варіантів індивідуального сприйняття і способів поведінки, наприклад у колективі полонених в німецькому таборі, робочій команді чи радянському фільтраційному таборі, трудовому батальйоні, в родинному колі після повернення військовополоненого на батьківщину. Дослідники історії повсякденності свідомі того, що історичні *актори* діють в різноманітних ситуаціях, «глибину» багатоманітності яких неможливо виміряти остаточно, але які демонструють певний спосіб життя та уявлення.

У центрі досліджень історії повсякдення перебувають поняття *силового поля* та *ухилення*. Історичні актори діють, вони здійснюють вчинки не завжди як автономні суб'єкти, але не завжди як маріонетки. Вони шукають і використовують можливості й простір для дії, а також створюють їх собі самі. Історичному актору відповідає фігура *силового поля* соціальних зв'язків і дій з виробництва культурних продуктів. Під *ухиленням* А. Людке бачить здатність акторів бути чутливим до шансів і певних кон'юктур, котрі дозволяють людям чинити «інакше, ніж раніше»²⁶.

Для досліджень історії радянських військовополонених цінним є положення теоретиків історії повсякденності про існування «повсякденного спротиву» насиллю (активного чи пасивного) в умовах тоталітарних режимів. І хоча саме ця позиція є найбільш дискусійною в історіографії, все ж

виявлення різних буденних способів, за допомогою яких підневільні люди, зокрема військовополонені, можуть опиратися існуючій владі представляє великий інтерес. У таких студіях важлива увага приділяється вивченню різних форм поведінки і стратегіям виживання людей у специфічних соціально-політичних умовах.

Значення використання мікроісторичних технік полягає у створенні історіографії, здатної інакше впорядкувати й витлумачити світ минулого, змінити панівну інтерпретацію певного історичного періоду, й історії Другої світової війни також.

¹ За даними російських істориків у полон потрапило 4,5 млн червоноармійців (Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил: Статистическое исследование / Под общей ред. канд. воен. наук, проф. АВН генерал-полковника Г.Ф. Кривошеева — М. 2001. — С. 239, 453–460.) За даними німецьких дослідників за весь час бойових дій з СРСР у полоні Вермахту опинилося 5,7 млн радянських військовослужбовців (*Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945 / Christian Streit. — Neuausg. — Bonn 1991 — S. 136*) Різницю у цифрах можна пояснити відсутністю єдиного підходу в методиці обчислення та використання архівних документів.

² *Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945 / Christian Streit. — Neuausg. — Bonn, 1991. — S. 136.*

³ *Звягинцев В.Е. Война на весах фемиды. Война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. — М., 2006. — С. 700.*

⁴ *Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. Кн. 2. — М., 2004. — С. 351.*

⁵ *Dallin A.J. German rule in Russia, 1941-1945: a study of occupation policies. — New York: St. Martin's Press, 1957. — 695 p.; Reitlinger Gerald. The House built on Sand, the conflicts of German policy in Russia, London: Greenwood Pub Group, 1975. — 459 p.; Шнейер А. Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. — М., 2005 — 624 с.*

⁶ *Streim A. Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im «Fall Barbarossa». Eine Dokumentation. — Heidelberg, Karlsruhe, 1981; Müller R-D. Menschenjagd. Die Rekrutierung von Zwangsarbeitern im der besetzten Sowjetunion // H. Heer, K. Naumann (Hg.). Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944. — Hamburg, 1995. — S. 92–103; Otto R. Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42. — München, 1998; Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — Bonn: Dietz, 1999; Rüdiger O. Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945 // Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 9/2. München, 2005. — 749 p.; Otto R., Keller R., Nagel J. Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941–1945. Zahlen und Dimensionen // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte — 4/2008. — S. 588–589; Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–*

1945. Verlag J.H.W. Dietz. Nachf., Bonn 1997. Переклад на російську мову: *Штрайт К.* «ОНИ НАМ НЕ ТОВАРИЩИ...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / Пер. с нем. И. Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко. — М., 2009.

⁷ *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. — München, — 2008.

⁸ *Möller C.* Massensterben und Massenvernichtung — Das Stalag 305 in der Ukraine 1941–1944. — Magisterarbeit: Schulenburg-Leine, 2001.

⁹ *Толстой Н.* Жертвы Ялты / Пер. с англ. Е.С. Гессен. // Исследования новейшей русской истории. — Париж, 1988. — Т. 7. — 530 с.; *Дуглас И.А., Черон Ф.Я.* Вычеркнутые из памяти. Советские военнопленные между Гитлером и Сталиным // Исследования новейшей русской истории. — Париж, 1994. — Т. 11 — 433 с.; *Арзамаскин Ю.А.* Репатриация советских и иностранных граждан в 1944–1953 гг.: военно-исторический аспект. — М., 1999. — 248 с.; *Земсков В.Н.* Репатриация перемещенных советских граждан. // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. Кн. 2-я. — Москва, 2004. — С. 331–358; *Дембицкий Н.П.* Судьба пленных // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. Кн. 2. — М., 2004. — С. 232–263; *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва, 2002. — 896 с.; *Goeken-Haidl Ulrike.* Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. — Essen: Klartext-Verl, 2006. — 573 s.

¹⁰ *Яковлев А.* По мощам и елей. — М., 1995 — 192 с.; *Ерин М.Е.* Советские военнопленные в нацистской Германии 1941–1945 гг. Проблемы исследования. — Ярославль, 2005. — 178 с. Книга на сайте: http://militera.lib.ru/research/erin_me01/index.html; *Ерин М. Е., Хольный Г.Л.* Трагедия советских военнопленных (история шталага 326 (VI К) Зенне, 1941–1945 гг). — Ярославль, 2000; Цайтхайн. Книга памяти советских военнопленных / Кн. 1: Лагерь военнопленных Цайтхайн — от «лагеря для русских» к мемориалу / ред. Хазе Н., Харитонов А., Мюллер К.-Д., Нагель Й. — Дрезден, 2005; *Шнеер А.* Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. — М., 2005.

¹¹ Довідник про табори тюрми та гетто на окупованій території України / 1941–1944/ Упор. Дубик М. — К., 2000. — 304 с.; Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнародної конференції 2–4 червня 2006 р. — К., 2008 — 336 с.; *Коваль М.В.* Радянські військовополонені — шлак війни // Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — К., 1999. — С. 196–218; *Король В.Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. — К., 2002. — 128 с.

¹² *Смирнов С.С.* Рассказы о неизвестных героях. Изд. 2-е, доп. — М., 1964. — 272 с.

¹³ *Бондарец В.И.* Военнопленные. Записки капитана. — М., 1960. — 287 с.; *Пирогов А.И.* Этого забыть нельзя. Воспоминания бывшего военнопленного. Лит. запись А. Ключника. Изд. 2-е, испр. и доп. — Одесса, 1962. — 240 с.; *Цимкало Н.* Живые из «Блока смерти» // Пламя гнева. Очерки. Воспоминания. Документы. Сборник. — Донецк, 1965, с. 9–19. *Лемешук Н.* Не склонив головы. / О деятельности антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях/ — К., 1978 — 156 с. *Лебедев А.Ф.* Солдаты малой войны. (Записки освенцимского узника). — М., 1957. — 78 с.; *Пахомов А.И.* Рисунки кровью. Воспоминания бывшего узника

гитлеровського лагера смерті. — М., 1966. — 127 с.; *Сахаров В.И.* В застенках Маутгаузена. Изд. 2-е, доп. — М., 1962. — 214 с.; *Соколов Ю.* Пока живы — надо встречаться: Повести. Рассказы — М., 1988. — 363 с.

¹⁴ *Бродский Е.А.* Живые борются. — Москва, 1965. — 240 с.; *Його ж.* Они не пропали без вести: Не сломленные фашистской неволей. — Москва, 1987. — 461 с.; *Брицкий П.П.* Интернациональная солидарность в борьбе с фашизмом. — Львов, 1980; *Клоков В., Кудрицкий А., Бричек И.* Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941–1945 роки). — К., 1968. — 167 с.

¹⁵ *Stelzl-Marx Barbara* (Hg.), *Unter den Verschollenen. Erinnerungen von Dmitrij Cirov an das Kriegsgefangenenlager Krems-Gneixendorf 1941 bis 1945* / hg. V. Stelzl-Marx. Horn; Waidhofen/Thaya, 2003. — 272 S.; *Худяков Ф.Ф.* Прожитое и пережитое. — К., 2005. — 472 с.; *Хотячук Ф.* Спогади, що зберегла недремна пам'ять. — [Б.м.], 2010. — 130 с.; *Котляр Л.И.* Воспоминания еврея-красноармейца. — М., 2011 — 352 с.;

¹⁶ Цайтхайн. Книга памяти советских военнопленных / Кн. 1: Лагерь военнопленных Цайтхайн — от «лагеря для русских» к мемориалу / ред. Хазе Н., Харитонов А., Мюллер К.-Д., Нагель Й. — Дрезден, 2005; *Ich werde es nie vergessen. Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004–2006.* Kontakte-Kontakty e.V. (Hrsg.) Berlin 2007. (erster Sammelband in deutscher Sprache). — 270 S.; Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Спогади тих, хто вижив / Упор. Т. Пастушенко, М. Шевченко — К., 2009. — 370 с.

¹⁷ *Левинский Д.* мы из сорок первого... Воспоминания. Предисл. и примеч. П.М. Поляна. Послесл. Ф.М. Солодовника. — М., 2005. — 344 с.; *Астахов П.* Зигзаги судьбы. Из жизни советского военнопленного и советского зэка. — М., 2005. — 464 с.; *Анваер С.* Кровоточит моя память. Из записок студентки-медички. — М., 2005. — 208 с.; *Полян П., Поболь П.* «Нам запретили белый свет...» Альманах дневников и воспоминаний военных и послевоенных лет. — М., 2006. — 416 с.; Сквозь две войны, сквозь два архипелага... Воспоминания советских остовцев и военнопленных. — М., 2007. — 351 с.; *Солоухина-Заседателева Р., Карнов Н.*; [сост. П.М. Полян, Н.Л. Поболь] На задворках Победы; Маленький Ostarbeiter. — М., 2008. — 272 с.; *Апель Ю.Д.* Доходяга. Воспоминания бывшего пехотинца и военнопленного (сентябрь 1943 — февраль 1945) — М., 2009. — 256 с.; *Полян П., Поболь П.* Оккупированное детство: воспоминания тех, кто в годы войны еще не умел писать — М., 2010. — 381 с.; *Тутов В.С., Малофеев А.С.* Беглецы из плена: воспоминания танкиста и морского артиллериста. — М., 2010. — 304 с. *Чиров Д.* Среди без вести пропавши. — М., 2010. — 367 с.

¹⁸ Наприклад спогади *Апель Ю.Д.* Доходяга. Воспоминания бывшего пехотинца и военнопленного (сентябрь 1943 — февраль 1945) розташовані на сайті: http://alexander-apel.narod.ru/library/dohodyaga/pavel_polian.htm; Інтернет-видання «Хай-вей» розмістило на сайті записи Наталії Бизової (Безсонової) про її батька «В лабіринтах фашистського пекла». <http://h.ua/story/104204>.

¹⁹ Про історію повсякденності див. *Людке А.* История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти — М., 2010; *Пушкарева Н.Л.* История повседневности: предмет и методы // Социальная история. Ежегодник 2007. — М., 2008 — С. 9–54; *Коляструп О.А.* Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 174–184; *Гі ж.* Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Київ, 2009. — № 15. — С. 46–56.

²⁰ Людке А. История повседневности в Германии. — С. 53.

²¹ Там само. — С. 58–59.

²² Там само. — С. 59.

²³ Там само.

²⁴ Там само. — С. 61.

²⁵ Див. наприклад, *Browning Christopher*. Ordinary Men : Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland, New York: HarperCollins, 1992; *Pohl D*. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941–1944. — München, 1997.

²⁶ Людке А. История повседневности в Германии. — С. 64–65.

В статье кратко перечислены основные историографические разработки проблемы советских военнопленных во Второй мировой войне и предложено перечень исследовательских вопросов к теме, сформулированных с позиции истории повседневности.

Ключевые слова: Вторая мировая война, советские военнопленные, история повседневности.

The article summarized the main historiographical groundwork on the problem of Soviet prisoners of war and proposed a list of research questions on the topic, formulated from the position of the history of everyday life.

Keywords: World War II, Soviet prisoners of war, history of everyday life.